

تأثیرات عمیق گوستاو فلوبل و ژول لابوم بر

فهرست نگاری قرآنی

سیدمجید پورطباطبایی*

مشخص و واضح به مطلب مورد بحث مربوط بودند، مواجه شدم. این کتاب‌ها را به صورت فهرست وار و براساس تاریخ تألیف آنها معرفی می‌کنم.

۱-۲. آیه‌الآیات فرقانی

این کتاب که اولین کشف آیات قرآن است، توسط شهاب‌الدین احمد بن محمد مدون نیشابوری در سال ۸۹۱ قمری به رشته تحریر درآمد. نسخه موجود که متضمن مقدمه‌ای عربی علاوه بر مقدمه فارسی مؤلف است، بالغ بر نظر «جامی» و تفسیر ملاحسین کاشفی واعظ است و در سال ۱۰۸۳ ق. به خط میرمحمد بن علاءالدین العراقي تحریر شده است.^۱

۲-۲. ترتیب زیبا

نام اصلی این کتاب به تصریح سطر اول صفحه «ب» مقدمه کتاب ترتیب زیبا است که به دلیل الحیران فی الکشف عن آیات القرآن تفسیراً داده شده است. یوسف الیان سرکیس درباره این کتاب نوشته است: «دلیل الحیران فی الکشف عن آی القرآن» رتب فیہ الآیات علی سورہا و عددہا و عدد آیاتہا و احرفہا و اصل اسم هذا الكتاب «ترتیب ی. زیبا».^۲

نویسنده کتاب حافظ محمود الدوداری (الوازدی) است که آن را در سال ۱۰۵۴ ق نگاهشته است و [الحاج] صالح ناظم بن

* عضو هیأت علمی مرکز فرهنگ و معارف قرآنی.

۱. نسخه عکسی از چهار مجلد این کتاب به شماره‌های ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه فردوسی مشهد موجود

است.

۲. در «دارالکتب المصریه» نسخه‌ای از این کتاب موجود است.

«... دیگر از کتب مفید آنان (خاورشناسان) فهرستی است که مستشرق فرانسوی موسوم به ژول لابوم برای مطالب قرآن ساخته [است]». .

آیت‌الله ابوالحسن شعرانی

۱. مقدمه

پس از جمع‌آوری قرآن در عصر نزول و وحدت بخشیدن به نسخه‌های قرآن پس از رحلت رسول‌الله (ص)، تلاش‌های علمی درباره قرآن، سیر و مراحل مختلفی را طی کرده است. در آغاز مسئله قرائت و فهم کلمات غریب قرآن، نقطه‌گذاری، اعراب و شماره گذاری آیات مطرح بود و به تدریج و در طول زمان مباحثی چون «تفسیر قرآن» و سبک‌های گوناگون آن، از نقل اقوال (مأثور) تا بحث‌های اجتهادی و استنباطی قرآن مطرح گشت.

نگاشته‌های در آستانه قرآن با زاویه‌های مختلف نگرش و رویکردهای متفاوت در درازنای تاریخ گسترش یافت بدانگونه که بدرستی برخی عالمان تصریح کرده‌اند که هیچ کتابی در تاریخ به اندازه قرآن کریم همت و قلم عالمان را به خود معطوف نکرده است. طبقه‌بندی موضوعی قرآن یا معجم‌های موضوعی قرآن از رشته‌های جوان دانش قرآن است که همانند دیگر مباحث علوم قرآن در قرن اخیر، به تدریج تکامل و گسترش یافت.

۲. مروری اجمالی بر پیشینه فهرست نگاری‌های قرآنی

هنگامی بررسی و پژوهش درباره موضوع «فهرست نگاری‌های قرآن توسط خاورشناسان» با حدود سی عنوان کتاب که به طور

الحافظ الحاج عبدالله الحقی (الحنفی) است، نام دیگری تحت عنوان مصباح الآيات الجلیلة الفرقانية ومفتاح التفاسیر الجمیلة القرآنیة نیز بر خود دارد. این کتاب در سال ۱۲۸۶ ق. نگاشته شده است. یوسف الیان سرکیس مؤلف را تحت عنوان ابن عبدالباقی معرفی کرده است.^{۱۱}

سرکیس در جای دیگری از کتاب معجم المطبوعات العربیة والمعربة، کتاب را به شرح زیر معرفی کرده است:

الحقی «محمد شریف»؛ (الحافظ) محمد شریف بن عبدالله الحقی المفتی بمدينة قوتاهیه، وفي فهرست الخزانة التیموریة كتب اسمه: الشيخ اسماعیل حقی الکوتهی المعروف بیالی زاده: مفتاح التفاسیر ومصباح الآيات - وهو قاموس للقرآن الشریف - استانة ۱۲۸۶ ق. بمبئی ۱۲۹۹ ق.^{۱۲}

نسخه ای از این کتاب به شماره ی ۸۵۲ (تفسیر) در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی وجود دارد.^{۱۳}

در سالیان اخیر، پس از نگارش این اثر، و براساس روش «مفتاح التفاسیر و مصباح الآيات» کتاب های مختلفی تدوین و چاپ شده است.

یک - «ارشاد الراغبین فی الکشف عن آی القرآن المبین، نوشته محمد منیر دمشقی «محمد منیر بن عبد» (آغا الدمشقی الازهری) که در سال ۱۳۴۶ ق. منتشر شده است.

۳. حافظ محمود الداودی.

۴. روحانی، همان، ص ۶۶۰. مرحوم شیخ آقابزرگ طهرانی (ره) در صفحه ۳۰۱ جلد سیزدهم الذریعة الی تصانیف الشیعه، مؤلف کتاب، محمدعلی کربلائی را شاگرد محمد بن خاتون عاملی می داند و تأکید می کند: این کتاب به دستور عبدالله قطبشاه (۱۰۳۵-۱۰۳۸ ق) نگاشته شده است. دکتر محمود روحانی درباره این کتاب نوشته است: کشف الآيات در دو بخش است: الف) آیه ها به ترتیب آغاز؛ ب) آیه ها به ترتیب پایان آن ها.

آغاز کتاب به این شرح است: حمد و درود حضرت معبود که در افتتاح کلام مجید واقع شده [است].

۵. همان، ص ۶۶۹، روحانی از پنج نسخه

۶. بنابراین نقل «روحانی» (همان، ص ۶۷۰، پاورقی ××) نسخه ای از این کتاب به شماره عمومی ۱۷۸۲۸ (تفسیر) در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی وجود دارد.

۷. روحانی، همان، صص ۶۶۰ و ۶۷۱.

18. Gustave Le berecht fiugel.

۹. سرکیس، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۸۲۶.

۱۰. روحانی، همان، ص ۶۷۵.

۱۱. سرکیس، همان، ص ۱۵۹.

۱۲. همان، ص ۷۸۴.

۱۳. روحانی، همان، ص ۶۷۷.

محمد بن اسماعیل آن را در سال ۱۳۱۸ ق (۱۹۰۰) تعریب کرده است.^۳

۲-۳. هادیة قطبشاهی در استخراج آیات کلام الهی

این کتاب که به صورت خطی باقی مانده است، در سال ۱۰۶۱ ق توسط محمدعلی کربلائی نگاشته شده است.^۴

۲-۴. کشف الآيات النصیری الطوسی

اسماعیل پاشا در ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون، ج ۲، ص ۳۵۳ درباره نام این کتاب آورده است: «کشف الآيات لطلاب الباهرات»، تألیف «محمد رضا بن عبدالله الطوسی الشیعی» فرغ منها سنه ۱۰۶۷ سبوع و ستین الف.^۵

۲-۵. نجوم القرآن (نجوم الفرقان)

این کتاب در سال ۱۱۰۳ ق توسط مصطفی بن محمد سعید افغان در زمان سلطنت ابوالمظفر محیی الدین محمد اورنگ زیب بهادر در هندوستان تألیف شده است. این کتاب در سال ۱۲۷۴ ق. توسط حاج محمدجعفر تهرانی به ایران آورده شده و به چاپ رسیده است.^۶

۲-۶. کشف الآيات «محمدشاهی»

این کشف الآيات توسط محمدبن مهدی الحسینی در سال ۱۲۵۱ ق به رشته تحریر درآمده است و نسخه ای از آن که در سال ۱۲۵۷ ق کتابت شده است.^۷

۲-۷. نجوم الفرقان فی اطراف القرآن

این کتابت نوشته گوستاو فلوگل^۸ است (در ادامه به تفصیل به آن پرداخته خواهد شد).

۲-۸. مفتاح کنوز القرآن

یوسف الیان سرکیس درباره آن می نویسد: «میرزا کاظم (یک)؛ الاستاذ فی کلیة بطرسیرج: مفتاح کنوز القرآن فی الکشف عن کلمات القرآن. بطرسیرج ۱۸۵۹ - کتب علیه: مقدمه کتاب مستطاب مفتاح کنوز القرآن من تصنیفات میرزا کاظم یک».^۹

روحانی متذکر شده است که نسخه ای در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی موجود است.^{۱۰}

۲-۹. مفتاح التفاسیر و مصباح الآيات

این کتاب که اثر السید الحافظ محمد الشریف ابن السید

دو- «کشف الآيات عن القرآن الكريم والتفاسير» (مفتاح التفاسير وكشف الآيات)، نوشته (الحاج) السيد حسين المعصومی اللاری که در سال ۱۳۶۵ ق. نگاشته و در سال ۱۳۷۳ ق به چاپ رسیده است

سه- «الدلیل الكامل الآيات القرآن الکریم» نوشته حسین محمد فهمی الشافعی که در سال ۱۳۹۲ ق. به چاپ رسیده است.

چهار- «معجم القرآن الکریم المفهرس» (معجم ابجدی للآیات)، نوشته عبدالمعین التلاوی که با تفریط «الشیخ حسین خطاب» در سال ۱۳۹۶ ق در دمشق به چاپ رسیده است.^{۱۴} کتاب های زیر نیز بر اساس روش «مفتاح التفاسیر و مصباح الآيات» نگارش و منتشر شده است.

الف) معجم آیات القرآن (فهرست تفصیلی مرتب علی حروف الهجاء) که توسط حسین نصا نگاشته شده و در «مکتبه مصطفی البابی الحلبي» در سال ۱۳۷۳ ق در شهر قاهره به چاپ رسیده است.

ب) کشف الآيات، راهیابی آیات قرآن که توسط علیرضا ملک زاده نوشته شده و در سال ۱۳۶۱ در چاپخانه حکمت شهر مقدس قم به زیور طبع آراسته شده است.

ج) کشف الآيات، نوشته مرحوم ابوالقاسم پاینده که به انضمام قرآن مجید در سال ۱۳۳۶ توسط انتشارات جاویدان در تهران منتشر شده است.

۲-۱۰. فتح الرحمن لطالب آیات القرآن

این کتاب تألیف فیض الله علمی زاده است که در سال ۱۳۲۲ ق در بیروت به چاپ رسیده است.^{۱۵}

۲-۱۱. المرشد الی آیات القرآن الکریم وکلماته

این اثر از خامه محمد فارس برکات تراوش کرده است و در سال ۱۹۷۵ توسط «المکتبه شمیه لأصحابها محمد هاشم الکتبی و شرکاء بدمشق» به چاپ رسیده است. روی جلد کتاب آمده است: «اوسع فهرص للكشف عن آی الذکر الحکیم».

۲-۱۲. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم

این اثر نوشته محمد فؤاد عبدالباقی است که پس از توصیف کتاب «فلوگل» به آن می پردازم.

۲-۱۳. معجم الفاظ القرآن الکریم

این کتاب که توسط «مجمع اللغة العربیه» در قاهره تهیه و تنظیم شده است، ابتدا در سال ۱۹۵۳ و بار دوم در سال ۱۹۷۰ منتشر شده است.^{۱۶}

۲-۱۴. معجم (قاموس) الالفاظ والاعلام القرآنیه

این کتاب که توسط محمد اسماعیل ابراهیم به رشته تحریر

درآمده است، در سال ۱۳۸۱ ق. برای اولین بار به چاپ رسیده است.^{۱۷}

۲-۱۵. فهرس الالفاظ

این کتاب که توسط مرحوم دکتر محمود رامیار در سال ۱۳۸۳ ق به رشته تحریر درآمده است، برای اولین بار ملحق به قرآن مبین (ص ۶۱۲-۹۲۲) منتشر شده است.

۲-۱۶. فهرس المطالب القرآن

این اثر نیز از آثار دکتر رامیار است که چاپ اول آن به ضمیمه قرآن کریم در سال ۱۳۴۵ در ۱۵۹ صفحه توسط انتشارات امیرکبیر منتشر شده است.^{۱۸} این فهرست، شامل ۳۲ فصل و ۱۵۰۰ موضوع و ارجاع است. مدخل های این فهرست به عربی و غالباً ترکیبی و خودساخته است؛ گرچه در برخی از موارد کلمه ای از قرآن یا بخشی از یک آیه، گرفته شده است.

۲-۱۷. مفتاح القرآن

این کتاب که اثر خامه محمد مظهر الدین ملتانی است، در سال ۱۳۹۰ ق توسط «دفتر بیت القرآن لاهور»^{۱۹} منتشر شده است.^{۲۰}

۲-۱۸. الموسوعة القرآنیة المُسیرة

دو جلد از این کتاب (مجلدات ۳ و ۵) که توسط ابراهیم

۱۴. همان، ج ۱، صص ۶۷۸، ۶۸۰، ۶۸۳، ۶۸۶ و ۶۸۹.

۱۵. روحانی، مؤلف را «علمی زاده فیض الله (الحسنی) المقدسی معرفی کرده است. استناد او تصویر روی جلد کتاب مذکور است که در صفحه ۶۷۹، جلد اول کتاب خود به چاپ رسانده است؛ ولی یوسف الیان سرکیس در کتاب خود (سرکیس، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۷۷۵) مؤلف را به صورت المقدسی العلمی (فیض الله الحسنی) الملقب به علمی زاده معرفی کرده است. عمر رضا کحاله هم در معجم المؤلفین (ج ۸، ص ۸۶) بر همین اصر صحه گذاشته است».

۱۶. همان، ص ۶۸۴.

۱۷. همان، ص ۶۶۱.

۱۸. چاپ دیگر این اثر توسط اتحادیه انجمن های اسلامی دانشجویان در اروپا و آمریکا و کانادا در قطع جیبی به چاپ رسیده است (ایازی، تابستان ۷۳، ص ۱۲۷).

19. Daftar Bait_ul Quran, Lahur.

۲۰. در پشت جلد کتاب به انگلیسی آمده است:

«Concordance of the Holly Quran».

در تفکیکی و ترتیب کلمات، کتاب المعجم الاحصایی لالفاظ القرآن الکریم^{۲۲} قرار داده ایم، در واقع به شیوه ترتیب المعجم المفهرس^{۲۳} بخشی از آیه موضع کلمه در قرآن مجید را هم به منظور تسهیل در امر دستیابی هر واژه در کلام الله، در برابر مدخل ها قرار داده ایم.^{۲۴}

۲-۲۳. طبقات آیات

طبقات آیات نوشته خلیل الله صبری است که چاپ اول آن در سال ۱۳۴۴ توسط انتشارات امیرکبیر در تهران به چاپ رسیده است. نویسنده، موضوعات قرآن کریم را در ۲۶ فصل تنظیم کرده است که شامل ۲۶۰ موضوع می باشد. روش این معجم چنین است: در آغاز، مدخل و عناوین فرعی در بالای صفحه آمده و سپس آیات مربوط به آن مدخل همراه با ترجمه فارسی و نام سوره و شماره آیه ذکر شده است. ترتیب چینش آیات به ترتیب قرآن است.

۲-۲۴. دائرة المعارف قرآن، راهنمای قرآن

این کتاب توسط حسین عمادزاده به رشته تحریر درآمده است. روی جلد کتاب آمده است: «دائرة المعارف قرآن: کشف الآیات، کشف الکلمات، کشف المطالب و المبهمات».

الف) فهرست فصول مطالب در ۸۲۵ موضوع با شماره آیات مورد نظر و ترجمه آن تنظیم شده است.

ب) در بخش امثال، ۸۶۰ مثل در ۱۳۰ موضوع فهرست شده است.

ج) در بخش اعلام، اسامی انبیا که در قرآن به نام آنان تصریح شده و همچنین اعلام اماکن، اشخاص، نباتات، حیوانات و مبهمات قرآن^{۲۵} فهرست شده است.

در فهرست مطالب کتاب، موضوعات به صورت جمله است، نه مدخل و عنوان کلی و جزئی؛ و به ترتیب قرآن، شماره گذاری مسلسل آیات از آغاز تا پایان آورده شده است و به صورت موضوعی، اصلی و فرعی شده است؛ اگرچه از تکرار موضوعات در آن جلوگیری به عمل نیامده است.

الایبیری به رشته تحریر درآمده است، به ترتیب المعجم القرآنی و الفهرست القرآنی نام دارند. این اثر در سال ۱۹۷۴ توسط «مؤسسه سجّل العرب» در قاهره منتشر شده است.

۲-۱۹. کشف الآیات نوین

این کتاب که عنوان دیگری چون «راهنمای کامل آیات با حروف ابجد» بر خود دارد، توسط مصطفی قربانی نوشته شده است و شامل سه جلد است. اثر مذکور در طی سال های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۶ ق به رشته تحریر درآمده است.

۲-۲۰. المعجم المبین لالفاظ القرآن الکریم فی المواد والارجاعات

والاعلام والادوات والاحصاءات

این اثر نگاشته عبدالحسین محمد علی البقال است. بقال سعی کرده است این اثر جامع همه کلمات قرآن باشد تا نیازی به سایر معجم ها نباشد.

۲-۲۱. دلیل مباحث علوم القرآن المجید

این فهرست موضوعی که مباحث اصلی خود را در ۲۸ فصل کلی تقسیم کرده است، توسط محمد العربی الغوزی به رشته تحریر درآمده است. در هر مبحثی، عناوین ریز آن، با ذکر نام سوره و شماره سوره و آیه آمده است؛ ولی خود آیات را ذکر نکرده است. در مجموع، بیش از هزار عنوان فرعی مناسب با مباحث کلی در ذیل عناوین اصلی کتاب تنظیم و طبقه بندی شده است. متأسفانه در این اثر از ساختار درختی و طبقه بندی نظامدار موضوعات و بهره گیری از سیستم ارجاعات برای راهنمایی بیشتر پژوهشگران خبری نیست.

۲-۲۲. فرهنگنامه قرآنی

دکتر محمدجعفر یاحقی^{۲۱} فرهنگ برابرهای فارسی قرآن را براساس ۱۴۲ نسخه ی خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی تحت عنوان «فرهنگنامه قرآنی» تدوین و تنظیم کرده است. این ترجمه نامه فرهنگ وار که بر مبنای ۱۴۲ قرآن خطی ترجمه دار فراهم آمده است، می تواند تحول عظیمی در ترجمه قرآن کریم به فارسی ایجاد کند.

دکتر یاحقی در مقدمه کتاب به روش تدوین این اثر اشاره کرده، می نویسد:

ما روش الفبایی را در تنظیم فرهنگنامه قرآنی، البته با دقت بیشتری برگزیده ایم و گذشته از اینکه مبنای کار خودمان را

۲۱. استاد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد و سرپرست گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی (در سال ۱۳۷۳).

۲۲. اثر دکتر محمود روحانی که در نمایه منابع پژوهش حاضر تحت عنوان «روحانی، ۱۳۶۸» معرفی شده است.

۲۳. اثر «محسن بیدارز».

۲۴. محمدجعفر، یاحقی؛ فرهنگنامه قرآنی؛ مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ص ۲۱.

۲۵. یعنی کسان یا اشخاص و اشیائی که در طریقت توحید به آنها اشاره شده است.

۲۵-۲. فهرس الموضوعات

نویسنده این اثر محمدحسن الحمصی است. نام کامل این کتاب تفسیر و بیان مع فهارس كاملة للمواضيع والالفاظ القرآن، فهرست الموضوعات است. این فهرست به دو شیوه موضوعی و الفبایی تنظیم شده است.

در این فهرست ذیل هر باب، فصولی تنظیم و در نظر گرفته شده است؛ برای مثال در باب «ارکان اسلام» ۸ فصل و ۳۲۶ مدخل آمده است. در مجموع، شماره مداخل اصلی و فرعی این کتاب ۱۰۵ عنوان است.

۲۶-۲. فرهنگ موضوعی قرآن مجید

این فرهنگ که برای اولین بار در سال ۱۳۶۴ توسط انتشارات فرهنگ معاصر در تهران منتشر شده است، به وسیله آقایان بهاءالدین خرمشاهی و کامران فانی تهیه شده است. این معجم که الفبایی - موضوعی است، به شیوه فهرست نگاری های جدید همراه با مترادفات و ارجاعات کمکی تنظیم شده است.

مؤلفان این کتاب در مقدمه کتاب، روش کار خود را چنین بیان کرده اند:

... هر موضوع را با عین عبارات یا تعبیرات قرآنی ثبت

کردیم. هر ارجاع که لازم تشخیص دادیم، اعم از

مترادفات عربی و معادل های فارسی در جای الفبایی خود

آوردیم. تعداد آنها از اصلی و ارجاعی از ده هزار مدخل

گذشت؛ به عبارت دیگر می توان گفت: فهرست یا

فرهنگ موضوعی حاضر، در حدود هفت هزار موضوع یا

مدخل اصلی همراه با توابعش در زیر موضوع آمده، و سه

هزار مدخل ارجاعی (اعم از اصلی و کمکی) را دربر دارد.

در این فرهنگ، تنها به نشانی سوره و آیه اکتفا شده و از

آوردن عین آیات خودداری شده است. با آن که مداخل این

فرهنگ عربی است، ولی به ترتیب الفبایی تنظیم شده است، نه

بر اساس اشتقاق ماده آن؛ به همین سبب، جستجوی مطالب

موردنظر در این کتاب بسیار آسان است.

در همین جا لازم است ذکر شود: موضوعات این فرهنگ به

عناوین عام و کلی طبقه بندی نشده است، بلکه از روش الفبایی

استفاده شده است؛ در حالی که روش الفبایی آن هم متکی بر

شیوه رده ای نیست؛ از طرفی این حسن در فرهنگ مذکور

موجود است که در ذیل یک مدخل، عناوین بسیار زیاد

دسته بندی نشده است. نکته مفید دیگر این فرهنگ، ارجاع

موضوعات هم معنی و یا مربوط به هم به یکدیگر است.

۲۷-۲. المفهرس الموضوعی لآیات القرآن الکریم

در سال ۱۸۹۸، دو ناشر اردنی و لبنانی به ترتیب با نام های

«دار عمان» و «دار الجلیل» از نویسنده ای با نام محمدمصطفی محمد کتابی با ۵۵۵ صفحه در قطع وزیری (چاپ چهارم) ارائه کردند. این معجم موضوعی و غیر الفبایی در بردارنده سی عنوان کلی و ۶۴۸ عنوان مرکب فرعی است. در ذیل هر مدخل، آیه محل استشهاد با نام سوره و شماره آیه آورده شده است.

در این معجم، به موضوعاتی که به صورت لفظی در قرآن نیامده، ولی از حیث محتوایی مورد توجه قرار گرفته است نیز عنایت و توجه شده است.

۲۸-۲. دلیل الباحثین فی الموضوعات القرآنیة

این کتاب که فهرستی الفبایی از موضوعات مصرح در قرآن و یا استنباط شده از آن است، توسط محمد محمود محمد به رشته تحریر درآمده است. مجموع عناوین مرکب ۱۴۳۳ مدخل و تعداد آیاتی که در ذیل مداخل مورد توجه قرار گرفته شده است، ۱۸۰۱۰ آیه است.

۲۹-۲. المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم

صبحی عبدالرؤف غصیر این معجم را در ۸۳۱ صفحه وزیری تدوین و تنظیم کرده است. این معجم موضوعی و غیر الفبایی شامل سه بخش ایمان، تقوا، کفر و فجور با ۲۸۰ مدخل مرکب و غیر مرکب است. ۲۶

۳۰-۲. المعجم الاحصائی لالفاظ القرآن الکریم

این معجم سه جلدی که عنوان دیگر آن «فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم» است، توسط دکتر محمود روحانی به انجام رسیده است.

طرح این کتاب با آنچه در غالب معجم های قرآن و کشف آیات ها آمده، تفاوتی آشکار دارد. مؤلف محترم، این اثر را در طول دوازده سال به سامان رسانده است.

۳۰-۲-۱. ویژگی اثر

المعجم الاحصائی برپایه اندیشه بررسی آماری قرآن کریم و تجاری در زمینه معجم های قرآنی و کشف آیات ها تدوین شده است. روحانی خود در این باره می نویسد:

بررسی معجم های قرآنی موجود نشان داد مرجع

اطمینان بخشی که کلیه الفاظ قرآن و آمارهای مربوط به آن

ب) ذکر فراوانی تجمعی کلمات مشتق از هر ماده می تواند راه را برای مطالعات موضوعی قرآن هموار سازد.

ج) اطلاعات آماری دقیق و مختلفی که در این فرهنگ فراهم آمده است، می تواند به عنوان داده های اولیه، فرضیه ساز مطالعات ریاضی-آماري قرآن کریم، به خصوص در ارتباط با نزول مکی و مدنی گردد.

د) ذکر جایگاه الفاظ با توجه به تفکیک موارد مکی از مدنی، زمینه مطالعه دقیق و جوه معانی کلمه را با وجود متضاد آن از این حیث فراهم می آورد.

ه) ارائه جداگانه جایگاه الفاظ براساس نزول مکی یا مدنی، ضوابط و ملاک های جدیدی برای بازشناسی آیات مکی از مدنی فراهم آورده است. این امر می تواند سرآغازی برای مطالعه مجدد تاریخ تزیل قرآن باشد.

با توجه به اینکه محیط اصلی این پژوهش، چگونگی اهتمام خاورشناسان به فهرست نگاری قرآن است، در ادامه دو کتاب مهم و تأثیرگذار نجوم الفرقان فی اطراف القرآن اثر فلوگل و تفصیل الآيات القرآن الکریم نگاشته ژول لایوم تعریف و ارزیابی می شوند.

۳. نجوم الفرقان فی اطراف القرآن^{۲۹}

این کتاب که فهرست علمی و منظم قرآن است، اثر خامه گوستا فلوگل خاورشناس آلمانی است.

۱-۳. زندگی علمی «فلوگل»

گوستاو لبرشت فلوگل خاورشناس آلمانی در ۱۸ فوریه ۱۸۰۲ در شهر «باوتسن»^{۳۰} آلمان به دنیا آمد و در پنجم ژولای ۱۸۷۰ در سن شصت و هشت سالگی در درسدن^{۳۱} آلمان از دنیا رفت. ^{۳۲} او الهیات و فلسفه را در دانشگاه لایپزیک^{۳۳} تحصیل کرد. بعدها او تحصیلات خود را در زبان های شرقی در وین و پاریس به کمال رساند. در سال ۱۸۳۲ او به استادی زبان های شرقی در مؤسسه «سنت آفر»^{۳۴} واقع در شهر «مایسن»^{۳۵}

۲۷. همان.

۲۸. مترجم قرآن که مبلغ فرقه قادیانیه است و در مواردی به تحریف قرآن دست بازیده است.

29. Conciordatio Coraniabiococ, at Litterarum ordinum et verborumradics diligenter disposito.

30. Bautzen

31. Dresden

32. Eneyclopedia American a, volume xi (11), p. 401

33. University of leipzig

34. Saint Afra

35. Meissen

را دربرگیرد و در عین حال برای گروه های بیشتری قابل استفاده باشد، وجود ندارد. در جریان تجربه نیز دیده می شود آشنایی اکثریت افراد جامعه با معجم های قرآنی و طرز استفاده از آنها- به ویژه معجم هایی که براساس ماده کلمات تنظیم شده- بسیار ناچیز است. همین ضرورت ها نظر این جانب را به تدوین معجم نوینی جلب کرد که دربرگیرنده کلیه الفاظ قرآن و آمارهای مربوط به آن بوده و با روشی ساده تنظیم شده باشد. ^{۲۷}

ویژگی ها و مزایای این معجم به شرح زیر است:

الف) نخستین فرهنگی است که کلیه کلمات قرآن کریم و مواضع آن ها را در سوره ها و آیات، براساس شماره گذاری کوفی به دست می دهد.

ب) ترتیب الفبایی این کتاب با ضبط دقیق کلمات، دشواری استفاده از معجم های تنظیم شده بر حسب ماده و ریشه کلمات را از پیش پا برداشته است.

ج) شماره گذاری مسلسل الفاظ در باب های الفبایی که تاکنون در هیچ یک از معاجم قرآنی صورت نگرفته است، مشکل ارجاع به کلمات را سهل کرده است.

د) برای نخستین بار به فراوانی کلمات و مواضع آن ها براساس تفکیک نزول مکی از مدنی اشاره شده است.

ه) ارائه آیات مکی در سوره های مدنی و آیات مدنی در سوره های مکی که بنابر اصطلاح، به آنها «آیات مستثنیات» می گویند، و مواضع آنها با شیوه ای ویژه، هرگونه جابجایی را برحسب اقوال مختلف به راحتی امکان پذیر می سازد.

و) المعجم الاحصایی اولین فرهنگی است که در آن، الفاظ مشتق از هر یک ماده ها به طور مستقل و به ترتیب الفبایی، همراه با آمار مربوط بر حسب نزول (مکی و مدنی) مشخص شده است.

ز) این معجم، با معرفی اجمالی کهن ترین معاجم قرآنی و «کشف الآيات»ها تا حد زیادی سیر تحول و تکامل این شاخه از علوم قرآنی را در معرض انظار اندیشمندان و قرآن پژوهان قرار داده است.

۲-۳۰. برخی نتایج علمی ناشی از انتشار این اثر

الف) بررسی و شمارش دقیق لفظ جلاله «الله» در این فرهنگ، صحت فرضیه رشاد خلیفه ۲۸ درباره عدد ۱۹ «سرّ اعجاز قرآن» را مورد تردید قرار می دهد.

واژگان قرآن کریم است. با اینکه تمام فهرست هایی که از آن

36. Le catalogue des manuscrits arabes, perans et turesde la bibliothe que dela cour imperiate et royale devienne(1865-67 3). volume.

۳۷. در ۷ جلد، از محل اعتبارات «کمیته ترجمه شرقی لندن» فولگل علاوه بر تحقیق متن عربی، ترجمه لاتین آن را در پایین هر صفحه آورده است. این کتاب یکی از سودمندترین فهرست هایی است که در اختیار مشتاقان تحقیق در هر یک از شاخه های علوم اسلامی، قرار گرفته است. «فولگل» در چاپ خود از این فهرست که یازده سال به طول انجامید، به مخطوطات «وین»، «پاریس» و «برلین» استناد جسته است. شش جلد اول این فهرست شامل متن و ترجمه لاتین است و جلد هفتم به فهرست های تکمیلی، توضیحات و یادداشت ها اختصاص دارد (بدوی، ۱۹۸۹، ص ۲۸۷).

۳۸. «فولگل» تصویری کرد این متن، همان کتاب «مونس الواحد» تألیف ابومصور ثعالبی نیشابوری است؛ کما اینکه یوسف الیان سرکیس ذیل آثار فولگل این کتاب را مختصرات من کتاب مونس الوحید تألیف «ثعالبی» معرفی کرده است (سرکیس، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۴۵۹)، ولی در حقیقت بنابر آنچه عبدالرحمن بدوی اظهار داشته است: «همان گونه که «گیلدماستیر» (Gildmeister) در مجله ZDMG، ج ۳۴ توضیح داده است. متن مزبور فصلی از «محاضرات الادیاء» راغب اصفهانی است. ظاهراً کتاب مونس الواحد ثعالبی، همان مخطوط شماره ۱۲۸۷ (در فهرست براو از مخطوطات کتابخانه دانشگاه کمبریج است). (بدوی، ۱۹۸۹، ص ۲۸۶ / همو، ۱۳۷۷، ص ۴۲۲).

39. Anzeigebblatt

۴۰. بدوی، ۱۳۷۷، ص ۴۲۲.
۴۱. در شهرهای «درسون»، لایپزیک در طی سال های ۱۸۲۳، ۱۸۳۸ و ۱۸۴۰.
۴۲. چاپ اول در سال ۱۸۳۴ در «لایپزیک» چاپ دوم ۱۸۴۲ و چاپ سوم ۱۸۵۸ در همان شهر و توسط انتشارات «Taechnitzu».

43. Histoire des orientalistes.

44. Gustave Dugat.

۴۵. سرکیس، ۱۴۱۰ ق، ص ۱۴۵۹. نسخه ای از این کتاب تحت عنوان شماره ۲۹۷/۱۲ - ن در کتابخانه ی ملی مرکزی آستان قدس رضوی موجود است.

۴۶. به ضمیمه ی قرآن جلی مترجم در سال ۱۲۸۶ ق به صورت چاپ سنگی منتشر شده است.

۴۷. روحانی، ۱۳۶۱، ص ۶۷۳. براساس اظهار دکتر محمود روحانی نسخه ای از این کتاب به شماره عمومی ۹۶۲۰ (تفسیر) در کتابخانه مرکزی آستان قدس موجود است (برخی نسخه ها و نشانی ها و استنادات را چون بار اول در آثار نویسندگانی چون دکتر روحانی مشاهده کرده ام، علی رغم مراجعه به منبع و یا کتابخانه ی اصلی برای ارزشگذاری به تلاش های علمی متقدمین و به عنوان حق معنوی ایشان، به این بزرگان استناد کرده ام. این روش در طول انجام پروژه ادامه خواهد داشت).

۴۸. روحانی، در ضمن معرفی این اثر به نکته ذیل اشاره می کند: «مزیت عمده [این نسخه] داشتن ترجمه فارسی مقدمه لاتینی «گوستا فولگل» است که محققین را به کیفیت کار و طرز تبیین این کشف آیات وافق می سازد (روحانی، همان، ص ۶۷۴)».

منصوب گردید. در سال ۱۸۵۰ استعفا کرد. یک سال بعد به «وین» پایتخت اتریش مهاجرت کرد و به امر فهرست برداری از نسخ خطی عربی، ترکی و فارسی مشغول شد. آثار مهم او به شرح زیر است:

- فهرست نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی در کتابخانه سلطنتی وین؛ ۳۶

- ترجمه کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون اثر مصطفی بن عبدالله کاتب چلبی، ملقب به «حاجی خلیفه» به لاتین و تحقیق متن عربی آن؛ ۳۷

- انتشار متن کتابی تحت عنوان «همدم بیکسان» با ترجمه آلمانی؛ ۳۸

- زندگی سیوطی و آثار وی در مجله آنزایگت ۳۹ در وین (ج ۴۷، ص ۱-۴۶)؛ ۴۰

- تاریخ عرب در ۳ جلد؛ ۴۱

- متن عربی قرآن. ۴۲

جالب توجه اینکه در اثر آخری، شماره آیات براساس شمارش اهل بصره است و به همین سبب پژوهشگران دریافته آیه موردنظر دچار مشکل می شوند.

عبدالرحمن بدوی در کتاب موسوعه المستشرقین با تمسک به کتاب تاریخ شرق شناسان^{۴۳} اثر گوستاو دوگات^{۴۴} فهرستی از بیست اثر «فولگل» را به صورت تفصیلی معرفی کرده است که از این تعداد هفت عنوان آن، مورد توجه یوسف الیان سرکیس قرار گرفته است. مهم ترین اثر گوستاو فولگل نجوم الفرقان فی اطراف القرآن است که تأثیر بسزایی در قرآن پژوهی و فهرست نگاری های پژوهشگران قرآنی قرون اخیر گذاشته است.

۳-۲. نجوم الفرقان فی اطراف القرآن

از کتاب فولگل حداقل چهار نسخه به شرح زیر در دسترس است:

الف) نسخه «لایپزیک»^{۴۵}

ب) نسخه «عبدالرحیم شیرازی»^{۴۶}

ج) نسخه «کریموف»^{۴۷}

د) نسخه «دبیر سیاقی»

این نسخه در سال ۱۳۴۴ با عنوان نجوم الفرقان فی اطراف القرآن یا کشف الآیات قرآن مجید براساس کشف آیات گوستا فولگل به کوشش محمد دبیر سیاقی توسط انتشارات اقبال به چاپ رسیده است. بار دیگر این اثر به ضمیمه قرآن چاپ انتشارات اقبال در سال ۱۳۵۱ منتشر شد.^{۴۸}

۳-۳. ویژگی های اثر

نجوم الفرقان فی اطراف القرآن نخستین فهرست الفبایی

سابقه المعجم المفهرس را باید در نجوم الفرقان جستجو کرد. اروپاییان برای تحقیقات مورد نظر خود نیاز به فهرست و کشاف قرآن داشتند. گوستا فلوگل کتاب نجوم الفرقان فی اطراف القرآن را به منظور تأمین این نیاز تدوین و آن را در ۱۸۴۳ در لایپزیک منتشر کرد. ۵۴ این کتاب اولین راهنمای علمی و منظم قرآن بود؛ البته در بین مسلمانان آثاری زیر عنوان «کشف الآيات، از سده پنجم قمری تألیف شده است. آقابزرگ تهرانی نوزده اثر با این عنوان معرفی کرده است. اولین آنها کشف الآيات القرآن از سید مرتضی علم الهدی (متوفای ۴۳۶ ق) است».

عبدالباقی در مقدمه المعجم المفهرس حدود چهل خطای فاحش فلوگل را در ماده یابی و اژگان برمی شمارد؛ مثلاً فلوگل «فأثرن» را در ماده «اثر» آورده، در حالی که ریشه آن «ث و ر» است. نیز مشکلات دیگر فلوگل را تحلیل کرده و کار خود را برتر و بی نقص تر معرفی می نماید؛ اما پژوهشگران جدید نقص ها و اشکالات المعجم المفهرس را یافته و کارهای کامل تری عرضه کردند.

المعجم المفهرس لكشف آیات القرآن ۵۵ نوشته رضا کیان زاده در زمرة پژوهش هایی است که تکامل یافته کار عبدالباقی است. ۵۶

۴۹. سید صالح طباطبایی، مترجم کتاب «بدوی» در پانوشت این کلام «بدوی» می نویسد: «محمد فؤاد عبدالباقی، در مقدمه کتاب خود المعجم المفهرس ضمن تمجید از کار «فلوگل»، اشتباهات وی را در تشخیص ریشه کلمات خاطر نشان کرده و ۳۹ مورد از این گونه اشتباهات را دقیقاً ذکر نموده است. او همچنین کتاب خود را کاملاً صحیح و دقیق دانسته و در این مورد به گونه ای مبالغه آمیز گفته است: «فلئن كان كتاب من عند غير الله او فر نصب من الصحة لقد كان هذا الكتاب» (بدوی، ۱۳۷۷، ص ۴۲۳، پاورقی ۳).

۵۰. بدوی، ۱۹۸۹، ص ۲۸۷.

۵۱. روحانی، ۱۳۶۸، ص ۹.

۵۲. محمد فؤاد عبدالباقی (۱۲۹۹-۱۳۸۸ ق) قرآن پژوه و فهرست نویس مصری، نویسنده این اثر در روستای قلبویه به دنیا آمد. در قاهره به تحصیل پرداخت مدتی به شغل مترجمی (فرانسه-عربی) روی آورد و مدتی به درس تفسیر قرآن محمد رشید رضا حاضر می شد. بیشتر عمرش به تهیه فهرست برای احادیث و قرآن گذشت و مهم ترین اثرش المعجم المفهرس است.

۵۳. عبدالباقی [بی تا]، ص ۱۰۹.

54. Nujum Al-Furqan fi atraf al-Quran: Concordance of the koran, compiled alphabetically and according to roots of works, lahore, 1989, 219 p.

۵۵. کیان زاده، ۱۴۲۲ ق.

۵۶. حسینی، [بی تا]، ص ۱۰۹.

پس، در کشورهای عربی و اسلامی به نگارش درآمده اند، بر این فهرست تکیه کرده اند، ولی از نظر دقت و شمول به پای آن نرسیده اند. عبدالرحمن بدوی در این باره می نویسد:

فؤاد عبدالباقی در کتاب خود المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم کاملاً به این فهرست (کتاب «فلوگل») نظر داشته است، [ولی] در فهرست «فلوگل» موادی یافت می شود که در فهرست «عبدالباقی» نیامده اند؛ ۴۹ در واقع «فلوگل» با این فهرست، خدمت بزرگی هم به پژوهشگران و هم به عامه مردم کرده است. ۵۰

دکتر حسن روحانی ویژگی های کتاب «فلوگل» را به شرح زیر بر شمرده است:

- تنظیم این معجم مبتنی است بر ثبت و ضبط کلمات بر اساس ماده و ریشه به ترتیب الفبا؛

- مزیت عمده آن اشتعال بر تمام کلمات قرآن است؛

- آمار الفاظ ذکر نشده است و در صورت نیاز باید آنها را شمرد؛

- شماره گذاری آیه های آن مبتنی بر قرائت علمای بصره

است؛ لذا با شماره آیات قرآن ها مبتنی بر قرائت علمای کوفه، مستقیماً قابل تطبیق نیست؛

- در کتابت برخی از کلمات از لحاظ اتصال و انفصال و

همچنین از نظر حاضر، غایب و خواندن صیغه های مضارع با قرآن های مبتنی بر قرائت کوفی تفاوت هایی دارد. ۵۱

فلوگل در این اثر، تمامی اسما و افعال را بر اساس

ریشه هایشان در کل قرآن جستجو کرده، نشانی آنها را با ذکر

شماره سوره و آیه مشخص کرده است.

۳-۴. تأثیر «فلوگل» بر فؤاد عبدالباقی

محمد فؤاد عبدالباقی (۱۲۹۹-۱۳۸۸ ق) در مقدمه کتاب

المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم می نویسد: «کتاب

«فلوگل» را اساس «المعجم المفهرس» قرار دادم؛ اما این گونه

نبوده که چشم بسته و بدون تغییر همه طبقه بندی «فلوگل» را اجرا

کنند، بلکه قاموس های لغت و تفسیرهای ادبی را نیز مطالعه و

مورد توجه قرار داده ام». ۵۳

محمد حسینی در مقاله ای که در نشریه کتاب های اسلامی

درباره المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم نوشته است،

درباره تأثیر «فلوگل» بر فؤاد عبدالباقی تأکید می کند:

داوری «کیان زاد» درباره کتاب عبدالباقی چنین است :
 المعجم المفهرس ، در نوع خود کتابی کامل است و حدود
 شصت سال توسط ناشران سرشناس لبنان ، مصر ، سوریه
 و ایران چاپ شده است ؛ اما تعدادی غلط چاپی دارد .
 بعدها کتاب عبدالباقی پایه و مبنای بسیاری از فهرست نگاری ها
 شد و پژوهش های مختلفی نیز در تکمیل آن انجام یافت ؛ آقایان
 اسماعیل احمد عمایره و عبدالحمید مصطفی السید به تکمیل
 المعجم المفهرس با فهرست سازی از ادوات و ضمائر
 پرداختند . عبدالباقی همه واژگان قرآن را فهرست سازی نکرد ،
 بلکه فقط افعال و اسمای مصرح را مرتب نمود و ضمائر و
 حروف و دیگر ادوات را رها کرد ؛ البته گاهی واژه هایی مثل
 سوف و هذان را آورده است .

اما کتاب معجم الادوات والضمائر کار عبدالباقی را تکمیل
 کرد و همه واژه هایی نظیر بل ، هذا والذین را با نظم الفبایی
 فهرست نویسی کرد . روش این کتاب دو مرحله ای است ؛ یعنی
 ابتدا فهرستی از ادوات و ضمائر عرضه کرده است : استفاده
 کننده با انتخاب واژه به صفحه آن مراجعه و اطلاعات لازم را
 دریافت می کند . ساختار ارائه اطلاعات آن همانند المعجم
 المفهرس عبدالباقی است .^{۵۷} حسینی به برخی آثار مشابه اثر
 عبدالباقی به شرح زیر اشاره کرده است :

- المعجم المفهرس لآیات القرآن الکریم ، محمدمنیر
 الدمشقی ، بیروت : دارالقلم ، [بی تا] ؛

- قائمه معجمیه بالفاظ القرآن الکریم ودرجات تکرارها ،
 محمدحسین ابو الفتوح ، بیروت : مکتبه لبنان ، ۱۹۹۰ م /
 ۱۴۱۰ ق ؛

- معجم کلمات القرآن العظیم ، محمدعدنان سالم و
 محمد وهبی سلیمان ، بیروت و دمشق : دارالفکر
 ودارالفکر المعاصر ، ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م .

قلب و ساختار همه اینها شبیه المعجم المفهرس است ،
 ولی در برخی جزئیات اختلاف دارند .

۱-۳-۴ . ویژگی های «المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم»
 دکتر محمود روحانی در یک جمع بندی موجز و مختصر ،
 ویژگی های این کتاب گرانسنگ را به شرح زیر فهرست کرده
 است :

- تنظیم این معجم مبتنی است بر ثبت و ضبط کلمات
 براساس ماده و ریشه به ترتیب الفبا ؛

- به حدود ۲/۳ الفاظ قرآن کریم اکتفا شده است ؛

- آمار الفاظ و موضع هریک در سوره ها و آیات (با ذکر

قسمتی از آیه ، متضمن کلمه موردنظر) داده شده است ؛

- مکی و مدنی بودن آیات (توأما و نه به تفکیک) مشخص
 شده است .^{۵۸}

سپس ایشان با توجه به اهمیت و استفاده عام از این معجم ،
 یادآور می شود : «ثبت و ضبط کلمات براساس ماده و ریشه ، علاوه
 بر دشواری هایی که در آغاز این مقدمه از آن سخن رفت ، در این
 کتاب مشکل دیگری به شرح ذیل پدید آمده است : با توجه به اینکه
 در برخی از صفحاتی که متضمن الفاظ مختلف الماده است ، دو
 ماده ای که در سرصفحه برای راهنمایی جویندگان آمده ، ناظر بر
 کلمه یا کلمات اول و آخر همان صفحه است و ریشه های حد واسط
 این دو ماده در متن مشخص نشده ، گاهی یافتن کلمه موردنظر برای
 جوینده مبتدی خالی از اشکال نیست ؛ برای مثال می توان به این
 مشکل در صفحه ۷۵۱ کتاب مزبور توجه کرد . در این صفحه ، دو
 ماده «و س ع» و «و ص ف» که در سرصفحه چاپ شده ، ناظر بر
 ماده کلمه اول ، یعنی «وسع» و کلمه آخر یعنی «وصفهم» است که
 از هشت ماده حد فاصل بین «و س ع» و «و ص ف» در سرصفحه
 ذکری به میان نیامده است .^{۵۹}

۴-۴ . فهرست های موضوعی قرآن

طبقه بندی موضوعی قرآن یا معجم های موضوعی قرآن ، از
 رشته های جدید قرآن پژوهی است . این نهال جوان همانند سایر
 مباحث علوم قرآنی در قرن اخیر ، به تدریج تکامل و گسترش یافت .
 از قرن های گذشته در میان دانشمندان علوم اسلامی چنین
 رسم شده بود که هر گاه به پژوهش و بحث درباره مطلبی
 می پرداختند ، در آغاز ، آیات قرآن مربوط به آن مطلب را نقل
 می کرده اند و سپس وارد بحث می شدند . با این توجه طبقه بندی
 موضوعی قرآن در میان پژوهشگران اسلامی مطرح شد .^{۶۰}
 نمونه بارز و مشخص این شیوه ، اثر مانا و گرانسنگ مرحوم
 آیه الله علامه مجلسی (ره) ، یعنی «بحار الانوار» است . آن
 دانشمند بزرگوار در آغاز هر فصلی از مباحث کتاب ، آیات
 مربوط به آن فصل را جمع آوری کرده است :

۵۷ . همان .

۵۸ . روحانی ، ۱۳۶۸ ، ص ۱۰ .

۵۹ . همان ، ص ۱۲ .

۶۰ . ایازی ، بهار ۷۳ ، ص ۱۱۳ .

ولی نمی تواند برای طبقات مختلف و مخاطبان گوناگون تنظیم شود.

سه - معجم موضوعی، پایه و مبنای پژوهش های بعدی و از آن جمله تفسیر و تحلیل دیدگاه قرآن است؛ در این صورت، معجم موضوعی، زمینه پژوهش های تحلیلی مستند و آسان را فراهم می سازد که بدون تهیه آن، اگر نگوئیم تحلیل ها و تفسیرهایی موضوعی ممکن نیست، قطعاً کامل نیست. ۶۳

۴-۲. عوامل گرایش به معجم موضوعی

باتوجه به اینکه در قرن های اخیر گرایش پژوهشگران مسلمان و خاورشناسان به معجم موضوعی قرآن، گسترش یافته است، این سؤال جدی مطرح می شود که عوامل این گرایش و گسترش چه بوده است؟ کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی علت این امر را کاهش حفظ قرآن و حضور ذهنی پژوهشگران می دانند. ۶۴

امّا محمد محمود محمد مؤلف کتاب دلیل الباحثین فی موضوعات القرآن که از حافظین قرآن است، به گونه ای مدعی آقایان فوق را مردود می داند و علت گرایش خود را، یکی عدم برآورده شدن نیازهای پژوهشی توسط «معجم های لفظی» و دیگری عدم سهولت دستیابی به موضوعات قرآنی می داند. او می نویسد: معجم های لفظی موجود نمی تواند نیازهای محققان را در این زمینه، تأمین کند و بسیاری از موضوعاتی را که آیات قرآن در معنا بر آن دلالت دارد، در معجم های موجود یافت نمی شود. ۶۵

شاید ضرورت تنظیم برنامه زندگی در ابعاد مختلف بر اساس آن و یا توسعه علوم قرآنی و رشد معجم نویسی در علوم دیگر، هر یک می توانند در زمره عوامل گرایش به تنظیم معجم های موضوعی به شمار آیند.

۵. تفصیل الآیات القرآن الکریم

دانشمندان اسلام، بلکه غیرمسلمانان هم به دانستن الفاظ و معانی و تاریخ و شأن نزول و تفسیر و آنچه متعلق به قرآن است، اهمّی سخت داشته و دارند. علوم بسیار در نتیجه کوشش آنان

۶۱. همان.

۶۲. بدین جهت، طبقه بندی موضوعات و سازماندهی اطلاعات و آنچه در جهت راهنمایی محقق مؤثر باشد، در معجم موضوعی انجام می گیرد.

۶۳. ایازی، بهار ۷۳، ص ۱۱۵.

۶۴. فانی، ۱۳۶۴، ص ۲.

۶۵. محمد، ۱۹۹۰، ص ۶. ۶۶. شعرانی، شهریور ۴۵، ص ۱۹.

۴-۱. هدف فهرست های موضوعی

هدف اصلی از تهیه معجم های موضوعی، اطلاع رسانی به پژوهشگران و دانشورانی است که درباره موضوعی ویژه پژوهش می کنند و خواستار آن هستند تا ضمن بهره مندی از کتاب خدا، مطالب و استنباطهای خود را به کلام الهی مستند سازند. با این توجه و هدف اصلی، جایگاه معجم های موضوعی با معاجم الفاظ و یا تفسیر موضوعی متفاوت است؛ البته فهرست های موضوعی زمینه را برای تفسیر موضوعی فراهم می سازند.

۴-۱-۱. تفاوت «فهرست موضوعی» با «معجم لفظی»

در معجم لفظی، تنها هدف از تنظیم، امکان دستیابی به لفظ مورد نظر است؛ در صورتی که در معجم موضوعی، به تمام مباحثی که لفظاً هم اشعار مربوط به موضوع مورد تحقیق نداشته باشد، ولی به دلالت تضمینی یا التزامی اشاره به موضوع داشته باشد، می پردازد؛ بنابراین معجم موضوعی در قالب الفاظ یک متن قرار نمی گیرد؛ بدین جهت، دایره شمول و اطلاع رسانی آن گسترده تر است. ۶۱

۴-۱-۲. تفاوت «فهرست موضوعی» با «تفسیر موضوعی»

در تفسیر موضوعی، در ابتدای امر، عنوانی مورد توجه قرار می گیرد، سپس بر اساس ترتیب منطقی مباحث به جمع بندی و تحلیل آن موضوع پرداخته می شود؛ برای مثال در تفسیر موضوعی قرآن، مفسر آیات مربوط به موضوع خاص را از مواضع مختلف قرآن جمع آوری می کند و با یکدیگر تطبیق می کند و از مجموعه آنان به استنتاج مشخص و جمع بندی معین می رسد و در نهایت به زعم خود دیدگاه قرآن راجع به آن موضوع خاص را ارائه می نماید. سید محمد علی ایازی سه فرق عمده میان «فهرست موضوعی» با «تفسیر موضوعی» به شرح زیر مطرح کرده است:

یک - معجم موضوعی تنها برای اطلاع رسانی است؛ ۶۲ برخلاف تفسیر موضوعی که در مقام تبیین نظریه و ارائه دیدگاه قرآن درباره موضوع مورد تحقیق و روشن کردن مسائل مربوط با آن است.

دو - معجم موضوعی، تنها برای محققان کاربرد عملی دارد و مواد خامی است که در زمینه بهره گیری پژوهشی استفاده می شود؛ اما تفسیر موضوعی، فایده ای عام دارد،

مدون گشت که فعلاً مقصود، تعداد و بیان آنها نیست. از زمره زحمات آنان ترتیب فهرستی است مشتمل بر جمع مطالب متفرقه آن که یکی از حوایج بزرگ مراجعین قرآن است و بعضی خاورشناسان مسیحی آن را مرتب ساخته اند. یکی از آنها موسوم به تفصیل الآیات است که به عربی ترجمه و چاپ شده است. مرحوم آیت الله ابوالحسن شعرانی درباره این اثر با اشاره به مقاله «فرید و جدی» از وی نقل می کند:

اروپاییان از آن گاه که با مردم مشرق مراوده آغاز کردند و به شناختن دین و لغات و مذاهب قبایل عنایت نمودند و برای آنکه حقایق هر چیز را چنان که باید، دریابند، بحث در هر موضوع را به گروهی خاص سپردند و هر دسته برای تحقیق امری کوشیدند و به کشورهای شرقی سفر کردند و لغات آنها را آموختند و از عادات آنان اطلاع یافتند و در آثار گذشتگان مانند خطوط و قاشی ها و ابنیه و غیر آن دقت کافی نموده، اسرار خطوط قدیم را دریافتند و از هیچ کوشش دریغ نداشتند تا در تواریخ اقوام گذاشته، آنچه توانستند کشف کردند. اگر رنج آنان را در کشف مهمات تاریخ اهم مشرق و لغات و ادیان ایشان نادیده گیریم، حق آنها را شناخته و احسانی را انکار کرده ایم... ۶۶

ژول لایوم (۱۸۰۶ - ۱۸۷۶)، خاورشناس مسیحی فرانسوی، این کتاب را ذیل هجده موضوع اصلی و چندین موضوع فراهم آورده است. نکته جالب توجه اینکه چون ژول لایوم عربی نمی دانست و قادر به استفاده مستقیم از زبان عربی نبود، اثر خود را با استفاده از ترجمه فرانسوی این کتاب مقدس که توسط کازیمیرسکی صورت گرفته بود، تألیف کرده است. ۶۷

سال ها بعد، محمد فؤاد عبدالباقی آن را به عربی ترجمه و منتشر کرد.

ماهیت این کتاب، کشف آیات از طریق موضوعات است؛ از این رو با نوع دیگری از آثار که از طریق واژگان قرآنی می توان به کشف آیات دست یافت، تفاوت دارد؛ مثلاً المعجم المفهرس واژه های قرآن را به ترتیب الفبا ردیف کرده، استفاده کننده از طریق این واژه ها به آیات دست می یابد.

بدنه این کتاب از هجده باب اصلی و ۳۵۰ موضوع فرعی تشکیل شده است. به نظر می رسد عناوین اصلی و تقسیم های فرعی آنها از ملاک و معیار پیروی نکرده اند؛ مثلاً اولین عنوان تاریخ و ذیل آن چهار عنوان فرعی ابابیل، یاجوج و ماجوج، ذوالقرنین و روم آمده است؛ تقسیم تاریخ به این چهار شاخه، مطابق هیچ ضابطه علمی و منطقی نیست و بیشتر براساس ذوق و علایق شخصی صورت گرفته است. باتوجه به اینکه ذیل هر

موضوع، آیات مربوط به آن موضوع را همراه با شماره سوره و آیه می آورد، کتاب پر حجم شده است.

۵-۱. ویژگی ها و امتیازات کتاب

الف) دارا بودن فهرست الفبایی؛

ب) کم بودن ارجاعات؛ ۶۸

ج) کشف آیات از طریق موضوعات؛

د) فروعات متعدد هر باب.

۵-۲. نقایص کتاب

بر کتاب ژول لایوم، اندیشمندان مسلمان ایرادهای متعددی وارد ساخته اند و در صدد اصطلاح و تکمیل آن برآمده اند؛ از جمله عبدالصبور مرزوق بر این کتاب چهار ایراد به شرح زیر وارد ساخته است:

۱. روال و نظام واحدی ندارد و از ضوابط یکسانی پیروی نمی کند؛ مثلاً در شاخه «الله» که یک اسم خاص است، جن و شیاطین که موضوع هستند را نیز آورده است. در باب دهم که ویژه دین است، آیات موت و حیوانات را نیز طبقه بندی کرده است.

۲. عناوین فرعی گزینش شده، بعضاً نمایشگر و نماینده آیات مجموعه نیستند؛ به عبارت دیگر برخی از آیات انتخابی متناسب با عنوان نیست.

۳. استقرا و تفحص کافی برای گردآوری آیات و طبقه بندی آنها ذیل عناوین انتخابی انجام نیافته است.

۳۴. از نظر شکلی، ترتیب آیات هر موضوع، تاریخی یا سوره ای نیست. اگر به ترتیب نظم کنونی قرآن از بقره تا الناس بوده استفاده کنندگان به راحتی به پی گیری مطلب دلخواه خود می پرداختند؛ مثلاً ذیل عنوان فرعی ماهیت رسالت حضرت محمد(ص)، ترتیب سوره ها این گونه است: ۲، ۶، ۳، ۴، ۵، ۳۸، ۳۸، ۶، ۷، ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۴۲، ۱۸. ۶۹

۶۷. بلاشر، ۱۳۷۱، ص ۲۷۷.

۶۸. گرچه به قول جناب «ایازی» این ارجاعات اندک، نمی تواند مشکل تداخل موضوعات و مترادفات و چندبندی بودن آنها را حل و محقق را راهنمایی کند (ر. ک به: ایازی، بهار ۸۳، ص ۱۱۷).

۶۹. مرزوق، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۶.

در قرآن به چشم می خورد، کافی است نگاهی به معجم های موضوعی موجود افکنده شود تا این ضعف آشکارتر گردد و باز در همین نمونه، آوردن موضوعاتی چون «تعبیر» و «اصحاب کهف» قابل فهم نیست.

صادقی در ادامه به نکته قابل توجهی در اثر ژول لایوم اشاره می کند که بسیار قابل تأمل است.

۵-۳. ترجمه های فارسی کتاب

کتاب ژول لایوم تاکنون به سه شکل به فارسی ترجمه شده است.

۱-۳-۵. ترجمه «صنیع الدوله»

نخستین ترجمه فارسی تفصیل الآیات توسط محمدحسن خان صنیع الدوله صورت گرفته است. این ترجمه چندین بار چاپ شده است. یکی از این چاپ ها توسط محمدحسین مولوی کتابفروش در سال ۱۳۲۷ در ۵۹۵ صفحه به قطع رحلی ضمیمه قرآن های آن زمان منتشر گردیده است.

۱-۳-۵. ترتیب ابواب

ترتیب ابواب این ترجمه که نسبت به اصل کتاب تغییر یافته، به شرح زیر است:

- یکم. ذکر وجود و صفات و اسماء حضرت باری تعالی؛
- دوم. در خصایص حضرت رسول (ص)؛
- سوم. در حقیقت قرآن و اینکه برای هر زمانی باید کتاب آسمانی باشد؛
- چهارم. در مواعظ؛
- پنجم. در ذکر اسرائیلیان و یهودیان؛
- ششم. در ذکر تورات و انبیاء و اجله مذکوره در تورات؛
- هفتم. در ذکر عیسویان و یحیی و مریم و عیسی و اقانیم ثلاثه؛
- هشتم. در ذکر علم ماوراء الطبیعه؛
- نهم. در مجردات و معقولات؛
- دهم. در دین و دیانت؛
- یازدهم. در اعتقاد؛
- دوازدهم. در فرایض و عبادت؛

۷۰. وی کتابش را به زبان فرانسه در سال ۱۸۷۷ م در ۷۹۵ صفحه و در پاریس منتشر کرد. گویا بیش از انتشار در دو مقاله به آن پرداخته بود. *Le corn par order de materies Revue Africaine*, 12 (1868), p. 184 - 185, 185, 290 - 319. Lw kora analyse d'apres la traduction de kazimrski et les observations de plusieurs autrwes savants orintalaistes, *revue africaine*, 12 (1868), p, 5-13.

۷۱. نوری، [بی تا]، ص ۱۱۱.

مرزوق در همین راستا تلاش کرد گذشته از موضوعات، از اعلام قرآنی نیز طبقه بندی تا اندازه ای منطقی ارائه کند؛ لذا وی کتاب معجم الاعلام والموضوعات فی القرآن الکریم را تألیف کرد. ۷۰ محمدنوری در فصلنامه «کتاب های اسلامی» در مورد تکمیل کتاب ژول لایوم نوشته است:

پس از انتشار ترجمه عربی کتاب لایوم در جهان اسلام، تکاپوی زیادی برای تکمیل فهرست لایوم و زدودن نواقص آن انجام گرفت. محمد محمود اسماعیل، تصنیف آیات القرآن الکریم را نوشت. در مقدمه مفصلاً به مقایسه کار خودش و فهرست لایوم پرداخته، نتیجه گیری کرده که کارش دقیق تر و کامل تر است. ۷۱

محمد فؤاد عبدالباقی در مقدمه چاپ دوم کتاب - که در سال ۱۹۵۴ منتشر شده است - درباره چگونگی تکمیل این کتاب می نویسد:

من و بسیاری دیگر، مانند مرحوم شیخ مصطفی عبدالرزاق - شیخ جامع الزهر - ملاحظه کردیم که مؤلف تفصیل الآیات چند باب از آنچه را که باید بیاورد، نیاورده است و آن ابواب که آمده، چندین آیه مناسب با آن نیامده است. آن گاه در مجله «الضار» مقاله ای به قلم شکیل ارسلان درباره ترجمه قرآن به زبان فرانسه خواندم. در آن مقاله آمده بود: ترجمه ادوارد مونتیه به زبان فرانسه دقیق ترین ترجمه است، مترجم در آخر آن، فهرستی ضمیمه کرده است که شامل مطالب قرآن با تفصیل بیشتر است و گویی برای تدارك نقص، تفصیل الآیات تألیف شده است. تقی صادقی نیز هنگام بررسی تفصیل الآیات به عدم دقت در تقسیم بندی موضوعات آن پی برده، چنین اظهار داشته است:

... از دیگر نکات قابل ذکر درباره این اثر، آن است که تقسیم بندی موضوعات چندان دقیق به نظر نمی رسد: برخی از موضوعات متداخل و تقسیمات فرعی آنها نیز بسیار ضعیف است؛ به عنوان نمونه در موضوع «قرآن» تنها هفت عنوان فرعی گنجانده شده است. که عبارتند از: ۱. القرآن؛ ۲. النسخ؛ ۳. التعبیر؛ ۴. الشراح؛ ۵. الامثال؛ ۶. اصحاب الکهف؛ ۷. لیلۃ القدر. در حالی که می دانیم در این خصوص موضوعات فراوانی

سیزدهم. در شریعت؛

چهاردهم. در ذکر شرایع راجع به نظام زندگی و اجتماعی؛

پانزدهم. در علوم و صنایع؛

شانزدهم. در علوم و صنایع؛

هفدهم. در اخلاق و تهذیب آن؛

هجدهم. در فوز و پیشرفت و ترقی؛

نوزدهم. در تاریخ.

همان طور که ملاحظه می شود، هم ترتیب موضوعات و هم چگونگی تنظیم ترجمه، با تعریب تفصیل الآیات ژول لا بوم تفاوت دارد. از مزایای اثر اعتماد السلطنه می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

الف) ذکر آمار آیات در هر فصل؛

ب) بیان این مطلب که موضوع مورد نظر از صدر یا ذیل و یا وسط آیه استنباط شده است. ۷۲

شکل تنظیم موضوعات در این کتاب به گونه ای است که در برابر هر فصل، چهار خانه و ستون قرار دارد. در خانه اول نام سوره و شماره آن بیان شده است. در ستون دوم شماره آیات مربوط به موضوع مطرح شده است؛ همچنین توضیحات بیشتر درباره محل استشهاد موضوع از آیه و نیز تعداد آیات درباره یک موضوع و علایم اختصاری دیگر.

۵-۳-۲. ترجمه «ملک منصور»

کیکاوس ملک منصور ترجمه دیگری از تفصیل الآیات به انجام رسانیده است. این ترجمه در واقع عین ترجمه عربی محمد فؤاد عبدالباقی است که به فارسی برگردانده شده است و در نتیجه مزایای ترجمه مزبور را با خود دارد؛ البته آیات قرآن در برابر صفحه بعدی با ترجمه آقای الهی قمشه ای مزین شده است. مشخصات نشر این ترجمه به شرح زیر است:

ملک منصور، کیکاوس؛ تفصیل آیات القرآن الکریم؛ ۲، تهران: شرکت سهامی گوتنبرگ، ۱۳۴۸ (چاپ اول ۱۳۳۴).

۵-۳-۳. ترجمه سوم

این ترجمه با مشخصات ترجمه ملک منصور تطبیق می کند؛ با این تفاوت که در ابتدای کتاب، مقدمه مبسوط مرحوم علامه ابوالحسن شعرانی که در توصیف کتاب است، به چشم می خورد. ترجمه سوم از روی ترجمه فؤاد عبدالباقی همراه با اضافاتی است. در این ترجمه مستدرک تفصیل الآیات ۷۳ هم موجود است. در ترجمه آیات قرآن چاپ سوم، از ترجمه آیات مرحوم الهی قمشه ای استفاده شده است. این ترجمه که در قطع رحلی و بسیار حجیم است، توسط کتابفروشی اسلامیة صورت گرفته است، ولی تاریخ نشر و نوبت چاپ ندارد.

۵-۴. آثار تالیفی متأثر از «ژول لا بوم»

همان طور که در بخش نقایص کتاب ذکر شد، پس از تألیف و تدوین کتاب مزبور، دانشمندان قرآن پژوه عرب در صدد تکمیل آن به زغم خود برآمدند؛ در این میان علاوه بر اثر عبدالصبور مرزوق دو کتاب دیگر از اهمیت ویژه برخوردارند: یکی اثر محمدفارس برکات و دیگری اثر محمد زکی صالح.

۵-۴-۱. الجامع لمواضع آیات القرآن الکریم

این اثر که توسط محمدفارس برکات تألیف شده است، در سال ۱۴۰۴ ق توسط انتشارات هجرت قم در ۶۶۰ صفحه رحلی، با افسست از روی نسخه منتشر شده سال ۱۹۵۹ در دمشق، نشر یافته است. این فهرست موضوعی که دربردارنده ۲۲ باب است، بالغ بر ۴۳۲ مدخل فرعی درباره مباحث قرآنی است. این مدخل همراه با ذکر آیه به ترتیب قرآن و ذکر نام سوره و شماره آیه آمده است. گفستی است عناوین فرعی عموماً مرکب، و ترتیب موضوعات ذوقی است. مؤلف متذکر شده است که اثر خود را با توجه به کاستی های اثر «ژول لا بوم» و برای جبران آن کمبودی ها و با آرایشی دیگر از موضوعات تنظیم کرده است. ۷۴ در برخی از باب های مورد نظر «برکات» توضیح کوتاهی درباره چگونگی دلالت آیه بر موضوع مورد نظر و جمع بندی آنها آمده است؛ همچنین مؤلف ذیل برخی از مداخل، برای راهنمایی مخاطبان به

۷۲. بدین وسیله جستجو برای مطلب مورد نظر آسان می شود، به همین سبب در کشف المطالب اعتماد السلطنه آیات ذکر نشده اند.

۷۳. همان طور که قبلاً ذکر شد ادوارد مونتیه قرآن را به فرانسه ترجمه کرد، علاوه بر مقدمه ای مطول که درباره تاریخ قرآن و سیره حضرت ختمی مرتبت بود که بر ترجمه ی قرآن آورده بود. ضمیمه ای در قالب فهرست موضوعات قرآن برای آن تألیف کرد. فؤاد عبدالباقی آن فهرست را به عنوان مستدرک کتاب تفصیل الآیات در اثر خود آورد؛ به عبارت واضح تر ترکیب کتاب ژول لا بوم تحت عنوان تفصیل الآیات القرآن و ضمیمه قرآن مترجم ادوارد مونتیه براساس ذوق و قریحه فؤاد عبدالباقی شکل گرفت و نسخه سوم در واقع ترجمه کتاب عبدالباقی است که ترجمه فارسی آن از ترجمه مرحوم الهی قمشه ای برداشت شده است و با مقدمه ای کوتاه از محمدباقر بهبودی همراه است.

۷۴. ابازی در تعریف این کتاب متذکر شده است: «مؤلف پیش از این کتاب، معجمی در «الفاظ آیات قرآن» به نام المرشد الی آیات القرآن الکریم در تکمیل «فتح الرحمن» تألیف فیض الله علمی زاد نگاشته است» (ابازی، بهار ۷۳، ص ۱۲۱).

- موضوعات مشابه هم ارجاع داده است. ۷۵
- بسیاری از عناوین استخراج شده به کمک تفسیر و شأن نزول و روایات وارده و یا براساس استنباط مؤلف از آیات و گاه با عباراتی غیر از عبارات قرآن فهرست شده است.
- ۴-۵. **الترتیب والبیان عن تفصیل آی القرآن**^{۷۶}
- محمد زکی صالح معجم موضوعی - و گاه تفسیری - خود را مشتمل بر ۱۳۰ مدخل صالی و برخی عناوین فرعی، تنظیم و تألیف کرده است. ترتیب موضوعات، غیر الفبایی است. جلد اول از مباحث توحید و خلقت آسمان و زمین آغاز گشته و به موضوعات وحی، زندگی انبیاء و در نهایت به احکام عبادی و جزائی اسلام در جلد دوم به پایان رسیده است.
- این کتاب بنابر اظهار مؤلف، برای رفع نواقص اثر ژول لایوم تهیه شده و تفاوت آن با فهرست های دیگر، افزوده شدن توضیحات تبیینی مؤلف است. گزینش موضوعات نیز علاوه بر عبارت قرآن، به موارد مستفاد از قرآن نیز سرایت کرده است.
- منابع**
۱. افشار، ایرج؛ «نسخه های خطی فارسی کمیاب در مؤسسه شرق شناسی لنین گراد»؛ راهنمای کتاب، س ۴، ش ۱، فروردین ۱۳۴۰، ص ۳۸-۴۳.
  ۲. ایازی، سید محمد علی؛ «نگاهی به معجم های موضوعی قرآن کریم: قسمت اول»؛ بینات، س ۱، ش ۱، بهار ۱۳۷۳، ۱۱۲-۱۲۲.
  ۳. _____؛ «نگاهی به معجم های موضوعی قرآن کریم: قسمت اول»؛ بینات، س ۱، ش ۲، تابستان ۱۳۷۳، ۱۲۲-۱۲۷.
  ۴. بدوی، عبدالرحمن؛ موسوعة المستشرقین؛ الطبعة الثانية، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۹ م.
  ۵. _____؛ دایرة المعارف مستشرقان (ترجمه موسوعة المستشرقین)؛ ترجمه صالح طباطبایی؛ تهران روزنه، ۱۳۷۷.
  ۶. پابنده، ابوالقاسم؛ کشف الآیات منضم به قرآن مجید؛ تهران: جاویدان، ۱۳۳۶.
  ۷. ثامنی، جعفر؛ «معرفی کشف الآیات دستنویس»؛ مشکوة، ش ۱۰، بهار ۱۳۶۵، ص ۱۴۰-۱۵۹.
  ۸. حسینی، محمد؛ «المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم»؛ کتاب های اسلامی، ش ۷، [بی تا]، ص ۱۰۷-۱۱۰.
  ۹. خرمشاهی، بهاء الدین؛ «نقد و معرفی فرهنگ نامهی قرآنی»؛ فصلنامه ی بینات، س ۱، بهار ۱۳۷۳، ش ۱، ۹۸-۱۰۲.
  ۱۰. روحانی، محمود؛ المعجم الاحصائی لالفاظ القرآن الکریم: فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم؛ ۴ ج. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.
  ۱۱. سرکیس، یوسف الیان؛ معجم المطبوعات العربیة والمعربة؛ ۲ ج، قم: مکتبة آية الله العظمی المرعشی، ۱۴۱۰ ق.
  ۱۲. شعرانی، ابوالحسن؛ «تفصیل الآیات (۱)»؛ معارف اسلامی (نشریه سازمان اوقاف و امور خیریه)؛ س ۱، شهریور ۱۳۴۵، ش ۱، ص ۱۹-۲۳.
  ۱۳. عبدالباقی، فواد؛ المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم؛ مقدمه محمد باقر بهبودی؛ تهران: اسماعیلیان، ۱۳۹۷ ق. (أفست از نسخه دارالکتب المصریه، قاهره، ۱۳۶۴ ق).
  ۱۴. فانی، کامران و بهاء الدین خرمشاهی؛ فرهنگ موضوعی قرآن مجید؛ تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۶۴.
  ۱۵. کحاله، عمر رضا؛ معجم المؤلفین؛ [بی جا]. [بی نا]. [بی تا].
  ۱۶. کیان زاد، رضا؛ المعجم المفهرس لکشف آیات القرآن؛ ۲ جلد در یک مجلد؛ تهران: کیان کتاب، ۱۴۲۲ ق.
  ۱۷. محمد، محمد محمد؛ دلیل الباحثین فی الموضوعات القرآنیة؛ بیروت: دار آزالک للطباعة والنشر التوزیع و اسکندریه: دارالمطبوعات الجدیده، ۱۹۹۰ م.
  ۱۸. مرزوق، عبدالصبور؛ معجم الاعلام والموضوعات فی القرآن الکریم؛ قاهره و بیروت: دارالشروق، ۱۹۹۵ م.
  ۱۹. ملک زاده، علیرضا؛ کشف الآیات، راهیابی آیات قرآن؛ قم: چاپخانه حکمت، ۱۳۶۱.
  ۲۰. منزوی، احمد؛ فهرست نسخه های خطی فارسی؛ تهران: [بی نا]، [بی تا].
  ۲۱. نصّار، حسین؛ المعجم العربی نشوئه و تطورّه؛ ۲ ج. قاهره: دارالکتاب العربی، ۱۹۶۵ م.
  ۲۲. واعظزاده خراسانی، محمد؛ «آیه الآیات فرقانی، اولین کشف الآیات»؛ نشریه دانشکده علوم معقول و منقول مشهد (دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد)، اسفند ۱۳۴۷.
۷۵. برای مثال، ذیل باب «نماز جمعه» به بحث تشویق به ذکر ارجاع داده شده است.
۷۶. این اثر را خود از نزدیک ملاحظه نکرده ام، بلکه مشخصات و تعریف آن را در مقاله حجت الاسلام ایازی یافته ام.